

Д. Димитрова-Маринова

УСТНА ИСТОРИЯ И МИТОЛОГИЧЕСКА ПАМЕТ У БЪЛГАРИТЕ ОТ СЕВЕРНОТО ПРИАЗОВИЕ

Изучаването на устната история на определени етнически, социални или социополитически групи има своята научна традиция¹. Спомените за реални събития, предавани по устен път, представят съответните гледни точки не само на конкретните респонденти, но обикновено и на микрообществото, към което принадлежат. Изучаването на устната история на неголеми компактни групи население, живеещо относително изолирано в съответен макрорайон, предоставя редица интересни сведения както за историка, така и за етнология и антрополога. В този аспект особено интересни са устните истории, разказани от представители на малцинствени групи, живеещи продължително време в диаспора, географски отдалечена от метрополията, каквито са българите от Северното Приазовие. Заселили се трайно в Таврийските степи преди около век и половина, те живеят компактно в българските села почти до средата на XX в. и много често за техните потомци понятието „България“ означава територията, на която живеят българи между реките Молочная и Бердянка. Първото разместване в пространството, свързано с напускането на местата на компактно местожителство, е разкулачването през 30-те години на XX век, когато отделни семейства са интернирани главно в Урал, Сибир и Казахстан, а други са се изселили в Донецк. По време на Втората световна война млади хора от българските села са изпратени на принудителен труд в Германия, отделни групи българи се завръщат в прародината, а през есента на 1944 г. са върнати на територията на СССР и са интернирани в Сибир или Казахстан. По време на войната българското население от Крим е масово изселено и интернирано в Урал. След войната започва масовото преселване в градовете – главно в Мелитопол и Запорожие. Създават се смесени бракове, формират се своеобразни „градски диаспори“. Мнозина документално сменят етническата си принадлежност (сочат в документите за самоличност друга народност – руснаци или украинци). Но дълбоко в сърцата си остават българи и свято пазят спомена за родното, препредават от поколение на поколение родови традиции. Особен интерес представляват техните устни истории, тъй като отразяват степента на съхраняване на етническото самочувствие от периода на масовата съветизация.

Респондентите, чиито истории са предмет на анализ, са етнически българи, родени в българска селска среда в Запорожка област, но живеещи продължително време в града, или дори родени в града, но с ясно осъзнати български корени. Записите са направени в гр. Мелитопол през периода 2007–2009 г.

Историята, които се разказват в съвременността, могат условно да се разделят на две основни групи според участието на респондентите в разказваните събития:

1. Несвидетелски разкази – респондентите предават чути и запомнени истории, разказвани няколко поколения наред;

2. Свидетелски разкази – обикновено обхващат периода от 30-те години или от средата на XX век до съвременността.

Между двата типа устна история е трудно да се направи рязко разграничаване, тъй като често разказът започва като несвидетелски и преминава в свидетелски.

От гледна точка на съдържанието устните истории могат да се разделят на:

1. Истории за преселението и за съдбата на рода;
2. Лични спомени, свързани с политически събития;
3. Лични истории.

Важно е да се отбележи, че в почти всички записи респондентите се ориентират към събития, които според тях представляват интерес за по-широката публика. В тях се акцентира на българското самосъзнание и дори когато става въпрос за лична съдба, тя се възприема като неделима част от съдбата на диаспората.

Разказът на Валентина Горбаткова е посветен на историята на един прозаичен предмет – чугунена ютия. Но тя е донесена от първите изселници, преминала е дългия път от Българско в Бесарабия, заемала е почетно място в дома на създаденото вече в Таврия семейство Стефана и Филип Жейнови, останала е единствен предмет в чеиза на внучка им Стефанида-Таня. Не е запомнена дори фамилията на Стефана, чиито родители донесли ютията, но тя се превърнала за двете поколения на богатото семейство Жейнови в най-ценния предмет, а след разкулачването останала като реликва в новото семейство на Стефанида Журкова. Тъкмо тази ютия тя отнесла като единствено и безценно богатство в Далечния изток, където останал на свръхсрочна служба съпругът ѝ Афанасий Журков. Въпросната ютия е съхранявана там през тежките години на войната, кръстосала е огромната територия на бившия Съветски съюз в походния багаж на офицерското семейство. През всички тези години тежката ютия не е била просто нужен за бита предмет, а именно реликва, чиято история многократно е разказвана. За Валентина Афанасиевна Горбаткова именно тази ютия е била символ на онова непознато, далечно „българско“, тъй като в рускоезичната среда, в която е израснала и живяла (самата тя е била съпруга на съветски офицер), семейството на родителите ѝ е било единствената „българска“ територия (интерес представлява фактът, че Афанасий Журков до края на военната си кариера в графата „народност“ винаги е отбелязвал – „българин“). И независимо че В. Горбаткова не е говорела български, тя е една от основателите на дружеството за българска култура „Балкан“ в Мелитопол, където като реликва днес се пази малката чугунена ютия. Историята е записана единствено в интерпретацията на Валентина Горбаткова. Но преди това многократно е преповтаряна от майка на дъщеря, от свекърва на снаха, от баба на внучка, отново от майка на дъщеря, за да стигне до нашето съвремие. Около този „фетиш“ се навръзват разкази: за насилие от страна на турци в Българско (отвлечена била голямата дъщеря – красавица), породило решението за преселване; за трудното пътуване; за второто преселение в Таврия, за съдбата на семейството до войната, за глада през смутните години и за НИП-а; за последвалото разкулачване и разпръсването на патриархалното семейство; за глада през 30-те години – една ненаписана сага за живота на таврийските българи. Респондентката преразказва чутото за трудното пътуване до Далечния изток на майка си, която дори не знаела руски език, за тежките години на войната и за следвоенния живот. Разказът, започнал като несвидетелски, става свидетелски – тя описва своя живот.

В устната история, разказана от Валентина Горбаткова, се преплитат родовото предание и личната съдба, като в първото са включени последователно темите и за преселението, и за историята на рода, и за политическите и социалните катаклизми от първата половина на XX век. Историята е интересна и с това, че гледната точка на В. Горбаткова, независимо от възпитанието ѝ в семейство на съветски офицер, личи стремежът към обективност при отразяването на преломните събития.

Друго родово предание, разказано от Радмила Илинична Козик (Балева), отбелязва, че на път за далечна Таврия тръгнали двама от братята Бочеварови – Аджия (Хаджия, личното му име не е запомнено) и Тодор. Но в рода свято се помни името на оста-

налия (вероятно в Бесарабия) брат и задължително поколения наред се кръщава едно от момчетата с неговото име – Иван. Специално се отбелязва всеки път, че то е кръстено не просто на познатия родственик, а на онзи, непознатия, останал далеч, но винаги близък в спомените. Тук ролята на маркер играе даже не фамилното име, обединило вече разклонения род Бочеварови в Богдановка (празнувал неотдавна 100-годишнината на една от къщите, в която и до днес живеят наследници на Бочеварови), а личното име на един от братята, останал в старите земи. Историята е резултат от лично проучване – респондентката целенасочено е разпитвала родствениците, събирала е трошиците от запомненото, за да го представи на празника. Несвидетелският разказ за събитията се стреми към документалност независимо от емоционалната причина за съставянето му.

Историята на Иля Петрович Балев пази спомени единствено за събития, видени и запечатани в детското му съзнание и осмислени в младостта. Роден в Степановка 2, но израснал и възмъжал в далечния Гурьев, той свято пази спомена за бабиния двор и за зелената трева край реката, тъй като за него „това беше Българията, за другата България я тогава и не слъшал“. И толкова силен е копнежът по родното, че на осемнайсетия си рожден ден той се зарича: „жа съ върна в „родината“ и жъ съ ожена только за болгарочка“. И наистина – след отбиването на военната служба се върнал в Приазовието, харесал си богдановска мома, създал семейство в близкия град Мелитопол. В неговия разказ се появява нов топоним – Българията – това са българските села от Северното Приазовие. Той е в сила и в съвремието: „Днес трябваше да ида в Българията – не оная, а нашта си, в Богдановка...“ (София Хинева, род. 1944 г.).

За поколението, родено по време на Втората световна война или след нея в Таврия, България – това са българските села в района. Преминали през не едно прекеждие само защото са малцинствена група, родителите вече рядко разказват родовите истории на децата си. Отсъствието на каквато и да било връзка с далечната метрополия (която дори дава да се разбере, че те не съществуват за нея до края на 80-те години), прекъсването на връзките с другата голяма диаспора, намираща се в границите на Съветския съюз – бесарабската, поставя таврийските българи в изолация. Появява се стремеж към русификация – мнозина се записват като руснаци или поне като украинци. Но дори когато в паспорта стои означението „българин“, на пръв поглед русификацията е почти пълна. За това способстват обучението на руски език, естественото приобщаване към съвременната рускоезична култура, стремежът на съветската власт към изкореняване на традиционната обредност, отреждането на битова, низова функция на майчиния език. Но дълбоко в сърцето си всеки, който има български корени, съкровено пази спомена за „българското“ и понякога полугласно споделя: „И аз съм българин (българка), от тукашните българи“. Мнозина от градските жители през 70-те и 80-те години са успели да посетят далечната прародина – на екскурзия или на почивака на Българското черноморие. Повечето от тях не са устоявали на изкушението да поговорят на български, учудвайки се, че техният език се отличава от официалния български. Но най-често това е ставало тайно от групата – на силата на привличането на далечните родови корени е противостоял страхът, насаден от съветските времена.

Много е забравено. Много безвъзвратно е загубено със смъртта на по-старото поколение. Често възстановяваме нещо забравено по наглед незначителна реплика, предизвикала спомен за забравена поговорка. Разказът на Ирина Тодорова (Паскова), родена през 1920 г., също е изпъстрен с различни по настроение епизоди. Съвременничка на почти всички преломни събития през XX век, преживяла разкулачването и изселването, бягала с родителите си от спецпоселението, преживяла окупацията, по време на която се оженила за свой съселянин от Ботево и дори правила сватба, тя разказва за всички

тези събития с образния език на неосъществен творец на словото. Но най-яркият момент в нейния разказ е случка, която звучи почти невероятно: Бягайки от мястото, където било интернирано в Сибир, четиричленото семейство успяло да се качи на влака, но храната им била малко... На гара, чието име информаторката не помни, но на която трябвало да се прекачат на друг влак, родителите оставили двете момичета, а сами отишли да продадат последните ценности – кашмирена кърпа и костюм на майката, които имали що-годе приличен вид. От глад на информаторката прилошало и тя излязла пред гарата: „Излязох на пирона, стуя до вратата, а там съ утваря ино калидорчи, и стоя ей тъй и ино кучи иде – гулямо, ушите гулеми, здорово, и в устата му полвин кипич ляп. И ас пугледнах, очите ми светнаа, пък то ей тъй ма пугледна и вля в туй калидорчи, остави ляба и утива на тъй насетне и тъй ма пугледна, га чи казва: „иди земи ляба“. Понататък информаторката споделя: „Ей тъй, много пъти съм чувала от млади гудини – „Ний кучешки ляп идим, да знаете“, за ко – не знам“.

Своеобразно „обяснение“ на тази поговорка дава Виктория Леонидовна Малышкина, много по-млада жена, израстнала в рускоезична среда и контактувала само в ранното си детство с родителите на баща си в с. Ботево. Чувайки преразказаните думи на Ирина Тодорова, тя си спомня: „Слышала я об этом: люди когда-то не ценили хлеб. В давние времена весь клас от земли до края был заполнен зерном. Бог разгневился и хотел забрать весь хлеб. Кошки и собаки стали просить, чтобы он этого не делал и оставил хоть немного хлеба. С тех пор стебель заполнен колосом только с краю, что бы хватало животнам“.

Етиологичната легенда за размера на житния клас е разпространена в Метрополията. Записана е в Софийско и е публикувана за първи път през 1894 г.², а за последен път е записана през 1987 в Хасковска област³. Тя е съхранила в себе си няколко митологични пласта. В основата на всички записи стои представата за изначалния „златен век“, когато всичко е било в изобилие. За българина това изобилие е главно наличието на хляб. Нещо повече – за българина хлябър е синоним на божественото, което е съхранено в поговорките „Никой не е по-голям от хляба“ („Никой не е по-гулям от ляба“ – Людмила Козар, Алексансър Стойков), „Грехота е от хляба“. Причината, поради която Господ наказал хората, в записа на А. Георгиева е „поругаването“ на храната:

„Ино времи ина жена, ина нескпосница такъва никаква, родила дите, има нямала с кво да го обърши, че отишла, къкто изкласила храната – ино времи корена давал класове много, много класове давал. И тя зела тъйкана, откъснала и си обърши дитето. И Господ дигнал берекетя – щото си бърши дитето с него, с хранъта. И дигнал берекетя, ама кучето скокнало и фанало един клас, фанало ино класче...“⁴

Легендата от Софийско не само одухотворява, но дори обожествява самия хляб. В нея се отбелязва причината, която го е разсърдила, но затова пък съдържа етичното правило „Нефела е да се яде и да се лежи, че се сърди лебо...“, както и представите, че „сакал еднаж лебо да бега на небото, доде още бил на жито, па кучето фанало с уста един клас, та му не дало да утече сичкото...“ и „до тогая житото било саде класове от връх до корен“.

Често пъти една поговорка, дори да е загубила връзка с наратива, който я е породил, може да възстанови легендата или дори мита, чиито корени се крият в дълбока древност. В българските етиологични и космогонични легенди е съхранена представата, че кучето има особено важна роля в историята на човечеството. Според друга етиологична легенда кучетата са произлезли от хвърлените от Бога ръкавици след вълка, за да пазят стадата⁵. От историята са известни магически практики на българите, важно място в които имало жертвоприношението на куче⁶. Може би поради това именно на кучето е отредена толкова важна роля в легендите и пословиците. От друга страна, особеното

внимание, което българите отреждат на хляба в своята традиционна обредна система, е резултат не толкова от факта, че живеят в зърнопроизводителни райони, колкото от старинните земеделски традиции, характерни и за трите етноса, създали съвременната българска народност и съответно – българската традиционна култура.

Паралелите между разказите на нашите съвременници от Таврия със записаните в Метрополията легенди свидетелстват не само за единната митологическа памет на българите. Преминали през неизброими изпитания, таврийските българи са съхранили частици от онази древност, която днес събираме усърдно, изследвайки своя етнически светоглед.

Приложение

Разказ на Ирина Тодорова (извадки)

„Тати каза давай, знайте ко, давай да отавами, тук шъ ни похоронят. И давай инъ нош, тати получи парички малку, и такоз, събрахми малку ляп, имаами ино чайниче, ина кастрюл’ка и три ложечки, пък имахми ина чергица, сичкуту оставихми... То дъш вали, пък на нас тиче, синкуту вали, не моем свихми са... И ний трънахми нуща пеша, вървим лесом, леса сорок километра до станции, може и бол’ше, но цяла нош варвахми. Ино време машина са задади... тати дума падайте, и ний паднаами и лежим... Утидооми на станцията, тате рече сядайте тук, а той утиде за билети. Тате утиде на станцията, билети няма.

Пък нароод. Не наши, раскулачени, а народ. Тати речи – няма нищо такова, ша налягами сред хората. Подир тати купи билети, парички малко заробени. Ой детки, що страх брахми... да не ни стигнат...

...
Кату идехми, ляба са кончи, уже цяла сутка, нищу няма у уста ко да турим, няма и с ко да платиш. Мама имаши ино шел’чи, сева, ино костюмчи, там, так – юпка, кофта. Кажи: шъ ида, шъ гу убмен’ъ на пазаря. ... Пък те казаа: „Лежите тук е, на станцията“. Пък ний седми на голия под, паркет, те утиха двамата и ги няма, и ги няма. Хората едът, пък аз гльодам, те едът, пък аз глътмам, се ино и аз ям, пък сърцету ей тонинку... забра. Излязох на пирона, стуя до вратата, а там се утваря ино калидорчи, и стоя ей тъй и ино кучи иде – гулямо, ушите гулеми, здорово, и в устата му полвин кирпич ляп. И ас пугледнах, очите ми светнаа, пък то ей тъй ма пугледна и вля в туй калидорчи остави ляба и утива на тъй насетне и тъй ма пугледна, га чи казва: „иди земи ляба“. Пък аз, до чо ми светнаа очити, кат видях тоа ляб! Спасибо, уже скоро девеноста, спасибо, останах жива. Ой кучито такоз, спасибо кучито, останах жива, чепуха, кой знай то кучи здраво ли й или болно, остави ни ляба, аз гу взех, върях, влязох ф станцията, систра ми сиди:

– Ко, наши додоха?

– Ни.

– Ми де зе ляп?

– Кучето ми даде.

– Кък тъй?

– Ей тъй.

Чи гу расделиме на двети, едем, и удичка уже найдохми да прием, спасибо, останахми живи и здрави и собаки тоже благодаря. Собака – она же первый друг человека. И казат: „Ний кучешки ляп идим. Пък вий вий страх да му дадите ляп“. Ей тъй, много пъти съм чувала от млади гудини – „Ний кучешки ляп идим, да знаете“, за ко – не знам“.

Респонденти

Ирина Тодорова (Паскова), род. 1920 г. в с. Ботево (Цареводаровка);
Иля Петрович Балев, род. 1941 г. в с. Степановка 2;
Валентина Афанасиевна Горбаткова (Жейнова), 1944–2009 г., род. в Далечния изток, родители ѝ са от с. Ботево (Цареводаровка и Строгановка);
София Хинева, род. 1944 в с. Богдановка;
Александър Анатолиевич Стойков, род. 1959 г. в с. Гирсовка;
Радмила Иличична Козик (Балева), род. 1961 г. в гр. Мелитопол, родители ѝ са от с. Богдановка и с. Степановка 2;
Людмила Владимировна Козар (Чернева), род. 1963 г. в с. Ботево;
Виктория Леонидовна Мальшикина (Куцарская), род. 1974 г., баща ѝ е от с. Ботево (Цареводаровка).

¹ *Томпсон, П.* Голос прошлого: Устная история. Пер. М. Л. Коробочкин и др. М., 2002; *Шнирельман, В. А.* Постмодернизм и исторические мифы в современной России. – Вестник Омского университета, 1998, вып. 1; *Булыгина, Т. А.* Региональная история: поиск новых исследовательских подходов. – В: Запад–Россия–Кавказ. Межвузовский научно-теоретический альманах. Вып. 2. Ставрополь – М., 2003, 4; *Орлов, И. Б.* Устная история: генезис и перспективы развития. – Отечественная история, 2006, № 2, 136–148; *Кан, Г. И.* Устная история: проблемы метода. – <http://cdnito.tomsk.ru/index.php?sectionid=6031>; *Стрекалова, Е. Н.* «Устная история» в контексте новой локальной истории. – www.historyvoice.ru и др.

² Запис на Л. Вълчинов. – СбНУ (Сборник за народни умотворения, наука и книжнина), 10, 1894, № 23, с. 127.

³ Запис на А. Георгиева от с. Трояново, Радневско, Хасковка обл. – В: *Георгиева, А.* Когато Господ ходеше по земята. София, Наука и изкуство, 1993, с. 77, 177.

⁴ Пак там, с. 77.

⁵ Запис на Н. Настев от с. Церово, Леринско – СбНУ, 3, 1890, № 2, с. 184 (препечатана от: *Георгиева, А.* Цит. съч., 75–76); Запис на Ц. Сталийски в Царибродско – СбНУ, 6, 1891, № 21, с. 90.

⁶ Според свидетелството в Хрониката на Продължителя на Теофан по време на клетвените обреди, съпровождащи подписването на 30-годишния мирен договор между кан Омуртаг и император Лъв V, двамата владетели разсекли кучета, които по български обичай били принасяни в жертва (вж. *Рашиев, Р.* Прабългарите и българското ханство на Дунав. София, 2001, с. 111).